

■ فراهم‌آوری منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران

نجلا حریری | حمیدرضا رادفر

■ چکیده

هدف: شناخت وضعیت فراهم‌آوری منابع الکترونیکی به‌عنوان بخش مهمی از کار مجموعه‌سازی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران. روش/ رویکرد پژوهش: پیمایشی از نوع کاربردی. داده‌های مربوط به ۱۹ کتابخانه دیجیتال در سراسر ایران با استفاده از پرسشنامه گردآوری شده است.

یافته‌ها: رایج‌ترین راه برای سفارش منابع الکترونیکی، سفارش از طریق کارگزاری‌ها و پرکاربردترین روش برای تهیه آنها، خرید الکترونیکی منابع است. فقط ۳۷ درصد کتابخانه‌های دیجیتال ایران کمیته تخصصی پویش منابع دارد و در تمامی این کمیته‌ها مدیر کتابخانه دیجیتال از اعضای ثابت است.

نتیجه‌گیری: کتاب‌ها و نشریات، بیشترین اولویت فراهم‌آوری در میان انواع منابع الکترونیکی را دارند.

کلیدواژه‌ها

فراهم‌آوری، کتابخانه دیجیتال، مجموعه‌سازی، منابع الکترونیکی ایران

فراهم‌آوری منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران^۱

نجلا حریری^۲ | حمیدرضا رادفر^۳

دریافت: ۱۳۹۰/۰۹/۱۹ پذیرش: ۱۳۹۰/۱۲/۲۴

مقدمه

گسترش روزافزون و تنوع فراوان منابع الکترونیکی از یک سو و راه‌های مختلف دسترسی و تهیه این منابع از سوی دیگر، کار فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتال را با اهمیت و حائز توجه می‌کند. نیاز به داشتن کتابخانه‌های دیجیتال چه از لحاظ اطلاع‌رسانی علمی و چه اجبار سازمانی و محیطی، بدون داشتن مجموعه‌ای از منابع الکترونیکی میسر نیست. توجه کتابخانه‌ها به تأمین حجم انبوهی از منابع الکترونیکی برای راه‌اندازی سریع این کتابخانه‌ها و صرف هزینه‌های کمتر و ادامه حیات آنها اهمیت فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتال را بارزتر می‌کند. در صورتی که فراهم‌آوری فارغ از اصول علمی و عملی انجام شود و از روش‌های درست سفارش و تهیه پیروی نشود نه تنها در کیفیت مجموعه تأثیر منفی خواهد گذاشت، بلکه هزینه و زمان را که دو عامل مهم در شکل‌گیری کتابخانه‌های دیجیتال هستند، بیش از آنچه لازم است صرف خواهد کرد.

در مورد فراهم‌آوری تعاریف گوناگونی آمده است. ولفکاتر^۴ (۱۹۶۱) روش‌هایی برای افزودن منابع به مجموعه کتابخانه را فراهم‌آوری می‌داند. اوانز و زارنوسکی^۵ (۲۰۰۰) فراهم‌آوری را فرایند تأمین منابع برای مجموعه کتابخانه از راه‌های خرید، اهدا و یا مبادله تعریف می‌کند. افشارزنجانی (۱۳۸۵) در دائرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی فراهم‌آوری را معادل جدید سفارش و تهیه می‌داند و مجموعه تصمیم‌گیری‌ها و عملیاتی می‌داند که پس

۱. برگرفته از پایان‌نامه دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی با عنوان "بررسی مجموعه‌سازی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران" و ارائه‌الگوی پیشنهادی".
۲. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران
nadjlahariri@gmail.com
۳. دانشجوی دکترای علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران (نویسنده مسئول)
hamidreza_radfar@gmail.com
4. Wulfkoetter
5. Evans & Zarnosky

از قطعیت یافتن انتخاب صورت می‌گیرد و به دریافت فرآورده‌ها یا خدمات اطلاعاتی در کتابخانه منتهی می‌گردد. اما واژه‌نامه برخط کتابداری و اطلاع‌رسانی^۱، فرایند انتخاب، سفارش، و دریافت منابع کتابخانه‌ای از راه‌های خرید، مبادله و یا اهدا را فراهم‌آوری می‌داند. در این تعریف، انتخاب نیز جزو فراهم‌آوری قلمداد شده است که دیگر صاحب‌نظران به آن اعتقادی ندارند. در این پژوهش، فراهم‌آوری عبارت از تمامی فرایندها و عملیاتی است که پس از انتخاب منابع الکترونیکی تا دریافت آنها توسط کتابخانه‌های دیجیتال صورت می‌گیرد.

کتابخانه دیجیتال در ایران پدیده نوظهوری است که سازمان‌ها به اجبار رشد و هجوم فناوری، جنبه‌های تبلیغاتی، یا در راستای اهداف علمی- پژوهشی خود نسبت به ایجاد آن اقدام کرده‌اند. البته در ایران تعداد زیادی کتابخانه دیجیتال وجود دارد که فقط عنوان کتابخانه دیجیتال را یدک می‌کشند و صرفاً حاوی حجمی از منابع الکترونیکی هستند و تعداد اندکی کتابخانه وجود دارد که تا حدی نزدیک به ماهیت اصلی کتابخانه دیجیتال باشد. در این پژوهش، به این دسته از کتابخانه‌ها توجه شده است. بنابراین، فرض پژوهش حاضر کتابخانه‌هایی است که ضمن بهره‌گیری از نیروی متخصص و داشتن نرم‌افزار مناسب، در گردآوری منابع الکترونیکی نیز مبتنی بر اصول مجموعه‌سازی باشد و منابع اطلاعاتی را مدیریت و به صورت تمام‌متن در اختیار کاربر قرار دهد. همچنین، سعی بر آن است تا فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتال ایران در قالب دو بخش اساسی، یعنی سفارش و تهیه، مورد بررسی قرار گیرد.

بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد زائر حیدری (۱۳۸۰) که به صورت پیمایشی انجام شده و از طریق پرسشنامه، ۱۳ کتابخانه مرکزی دانشگاهی وابسته به وزارت علوم تحقیقات و فناوری را بررسی کرده است، نشان می‌دهد که ۴۱ درصد کتابخانه‌ها نشریات الکترونیکی را از طریق کارپرداز سفارش می‌دهند و ۵۰ درصد نیز از همین طریق دریافت می‌کنند.

باختر (۱۳۸۱) در پایان‌نامه خود در زمینه تبدیل منابع یا پوشش^۲ منابع سنتی و تبدیل آنها به منابع الکترونیکی، به این نتیجه رسیده است که فقط ۶ کتابخانه از ۱۳ کتابخانه (۴۶ درصد) فعالیت‌هایی را در این راستا آغاز کرده‌اند و موانع دیجیتالی کردن را کمبود بودجه (۸۳ درصد)، کمبود نیروی انسانی متخصص (۶۷ درصد)، و هزینه هنگفت آن (۵۰ درصد) ذکر کرده‌اند. اولویت‌های تبدیل منابع چاپی به الکترونیکی در کتابخانه‌های مرکزی عبارتند از: مجلات لاتین، کتب لاتین، کتب فارسی، و پایان‌نامه‌ها.

از لحاظ بهره‌گیری کتابخانه‌ها از انواع روش‌های تهیه منابع الکترونیکی، می‌توان به پژوهش ماهرالنقش (۱۳۸۳) اشاره کرد. این پژوهش روش‌های توسعه منابع اطلاعاتی الکترونیکی را در ۱۵ کتابخانه دیجیتال شهر تهران مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های

1. Online dictionary of library and information sciences (ODLIS)

2. Scan

وی نشان داد که حدود ۹۲/۵ درصد از کتابخانه‌های مورد مطالعه از پویش منابع، حدود ۸۵ درصد از تهیه منابع به صورت الکترونیکی، حدود ۶۹/۵ درصد از تولید منابع و سرانجام، حدود ۷۷ درصد از کتابخانه‌ها از اشتراک منابع در توسعه منابع اطلاعاتی الکترونیکی خود استفاده می‌کنند.

در موضوع خریدهای کنسرسیومی، فهیم‌نیا (۱۳۸۶) در رساله دکترای خود، خرید اطلاعات علمی دانشگاه‌های مختلف توسط حدود ۲۳۴ کنسرسیوم در سراسر جهان را از منظر "تیا سنجی و ارزیابی منابع"، "عقد قراردادها و امور حقوقی"، و "اشتراک منابع" مورد بررسی قرار داده است.

در زمینه چگونگی ورود فناوری و تأثیر آن بر کار فراهم‌آوری و خط‌مشی مجموعه‌سازی ولف^۱ (۱۹۸۳) نیز در پژوهشی به نظر سنجی از مدیران و کتابداران مؤسسات عضو انجمن کتابخانه‌های پژوهشی پرداخته است. یافته‌های وی نشان داد که هرچه درک مثبت‌تری از تغییرات وجود داشته باشد، مقاومت کمتری در مقابل استفاده از فناوری نشان داده می‌شود. در حوزه دیجیتال‌سازی، براون^۲ (۲۰۰۱) در پژوهشی به فنون و الگوریتم‌های نوین فراهم‌آوری، ترمیم، و ارائه مجموعه‌های دیجیتال پرداخته است و محدودیت‌های موجود در تولید، توسعه و اشاعه آرشیوهای دیجیتالی را مورد بحث قرار داده است.

دیفلیس و کنستانس^۳ (۲۰۰۶) در مقاله‌ای پژوهشی با ارزیابی مجموعه کتابخانه دیجیتالی نظام‌های آموزشی زمین، به طراحی و برنامه‌ریزی توسعه مجموعه مشارکتی و داوطلبانه برای پشتیبانی از دامنه خدمات این کتابخانه‌ها پرداخته‌اند. ماریوت^۴ (۲۰۰۸) نیز در مورد خرید مشارکتی نشریات الکترونیکی در مراکز خدمات بهداشتی ملی انگلیس پژوهشی انجام داده و ضمن بررسی عملکردها و مزایای خریدهای مشارکتی به عوامل تأثیرگذار بر آن از قبیل چارچوب‌های تنظیم قراردادها، شرایط مجوزها و ضریب تأثیر نشریات پرداخته است. یافته‌های وی نشان می‌دهد که همکاری دسته‌جمعی کتابداران می‌تواند کمک مهمی در ارائه هر چه مفیدتر و بهتر خدمات به کاربران باشد. لیو^۵ (۲۰۰۹) با بررسی مشکلات و چالش‌های نظام مدیریت منابع الکترونیکی در محیط‌های ائتلافی نشان می‌دهد که اجرای این نظام‌ها هم سودمند است و هم چالش‌هایی را دربردارد. گلینی مقدم^۶ (۲۰۰۹) با مطالعه تلاش‌های کنسرسیومی انجام‌شده در کشورهای در حال توسعه، به‌ویژه، هند دریافتند که موانع عمده این کشورها فقر فناوری و زیرساخت‌های ارتباطی، بودجه ناکافی، و فقر فرهنگی است.

بهره‌گیری از فنون نوین در فراهم‌آوری، از جمله: کشف منابع اطلاعاتی رایگان و یا شناسایی علاقه‌مندی‌های کاربران مبحثی است که کیم^۷ (۲۰۰۵) بدان پرداخته است. وی در این پژوهش مشخص می‌کند که کتابخانه‌های دیجیتالی معنایی^۸ می‌توانند از طریق نظام‌های

1. Wolf
2. Brown
3. Defelice & Constanc
4. Marriott
5. Liu
6. Galyani Moghaddam
7. Kim
8. Semantic digital libraries

داده‌کاوی به کشف اطلاعات مفید و پنهان از میان انبوه اطلاعات ذخیره‌شده پیردازند. نینسن^۱ (۲۰۰۹) در پژوهشی نشان داده است که چگونه استفاده از ابزارهای پیمایشی برخط می‌تواند برای نظرسنجی از اعضای هیأت علمی در ارتباط با ارزیابی وضعیت جاری مجموعه‌سازی و راهنمایی برای خریدهای آتی به کار رود. با توجه به خلأ موجود در مطالعات پیشین، پژوهش حاضر برآن است تا روش‌های سفارش و تهیه انواع اطلاعاتی الکترونیکی را در کتابخانه‌های دیجیتال ایران شناسایی نماید و برای وصول به این هدف، پرسش‌های اساسی زیر را پاسخ دهد:

۱. روش‌های تهیه و سفارش منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران کدام‌ها هستند؟
۲. کمیته انتخاب منابع در این کتابخانه‌ها چه شکلی دارد و منابع در چه قالبی ذخیره‌سازی می‌شوند؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کاربردی و به روش پیمایشی انجام شده است. جامعه پژوهش، تمام کتابخانه‌های دیجیتال ایران (۱۹ کتابخانه)^۲ هستند. با توجه به محدود بودن حجم جامعه، نمونه‌گیری انجام نشده و کل جامعه مورد بررسی قرار گرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌ای حاوی سؤالات بسته و به صورت پژوهشگر ساخته با پایایی بالای ۰/۸۵ (با استفاده از نرم‌افزار SPSS) و تأیید روایی ۵ متخصص در حوزه کتابخانه‌های دیجیتال و مجموعه‌سازی است. طبقه‌بندی و تحلیل اطلاعات به وسیله نرم‌افزار مایکروسافت اکسل انجام شده است.

یافته‌ها

روش‌های سفارش و تهیه منابع الکترونیکی

۱. سفارش

عمده منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتال ایران، همانند کتابخانه‌های سنتی، کتاب‌ها و نشریات هستند و هر کتابخانه از روش‌های مختلفی برای سفارش آنها استفاده کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که پرکاربردترین راه برای سفارش کتاب‌های الکترونیکی از طریق کارگزاری‌ها با ۶۳ درصد فراوانی است و سفارش مستقیم به ناشر یا کتابفروشی‌ها در مراحل بعدی قرار دارند و هیچ کتابخانه‌ای از طریق مراکز پخش اقدام به تهیه نکرده است. ۱۶ درصد کتابخانه‌ها گزینه سایر را انتخاب کرده‌اند که منظور، عدم سفارش و یا تهیه آنها از طریق داندلود یا مبادله بوده است (جدول ۱).

1. Jensen

۲. به همین دلیل هر کتابخانه می‌توانسته بیش از یک گزینه را انتخاب کند، بنابراین گاه جمع درصدها بیش از ۱۰۰ شده است.

جدول ۱. روش‌های سفارش انواع اطلاعاتی الکترونیکی

درصد	تعداد		
۵۸	۱۱	سفارش مستقیم به ناشر	کتاب
۶۳	۱۲	سفارش از طریق کارگزار	
۲۱	۴	سفارش به کتابفروشی	
۰	۰	سفارش به مراکز پخش	
۲۱	۴	سفارش به فروشگاه‌های اینترنتی	
۱۶	۳	سایر	
۵۳	۱۰	سفارش مستقیم به ناشر	نشریات
۴۷	۹	سفارش به کارگزار	
۱۱	۲	سایر	
۴۷	۹	سفارش مستقیم به ناشر	سایر منابع
۶۳	۱۲	سفارش به کارگزار	
۲۱	۴	سفارش به مراکز پخش	
۱۶	۳	سفارش به فروشگاه‌های اینترنتی	
۱۱	۲	سایر	

در مورد نشریات الکترونیکی، بیشتر کتابخانه‌های دیجیتالی (۵۳ درصد) سفارش مستقیم به ناشر را ذکر کرده‌اند و ۴۷ درصد کتابخانه‌ها نیز از روش سفارش به کارگزاران نام برده‌اند. گزینه سایر شامل موارد عدم سفارش و دانلود بوده است. پرستفاده‌ترین روش برای تهیه سایر منابع الکترونیکی مانند: عکس، فیلم، صوت، ویدئو و یا دیگر موارد، سفارش به کارگزاران است؛ سفارش مستقیم به ناشر و مراکز پخش و فروشگاه‌ها نیز در مکان‌های بعدی قرار دارند.

۲. شیوه تهیه انواع منابع الکترونیکی

کتابخانه‌های دیجیتالی برای تهیه انواع اطلاعاتی از روش‌های مختلف استفاده می‌کنند که میزان و درصد هر کدام در جدول ۲ آمده است. بیشترین درصد خرید منابع، در مورد کتاب‌های الکترونیکی انجام می‌شود، نشریات در مرتبه دوم، و پایان‌نامه‌ها و نسخ خطی با ۵ درصد فراوانی در پایین‌ترین مرتبه قرار دارند. در زمینه تولید منابع الکترونیکی باز هم کتاب‌ها و نشریات با فراوانی ۴۷ درصد و ۴۲ درصد در رتبه‌های اول قرار دارند و عکس‌ها، نقشه‌ها، گزارش‌ها، و پایان‌نامه‌ها با ۱۱ درصد کمترین درصد تولید منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتالی را به خود اختصاص داده‌اند. در مورد نسخ خطی نیز که تولید آنها عملاً امکان‌پذیر

نیست. در زمینه تبدیل منابع همانند دو مورد قبلی، کتاب‌ها و نشریات با ۷۹ درصد و ۵۳ درصد فراوانی در مرتبه‌های بالاتر، و گزارش‌ها با ۵ درصد در پایین‌ترین مرتبه قرار دارند. در تهیه منابع الکترونیکی به صورت رایگان، نشریات با ۶۳ درصد فراوانی بیشترین، و گزارش‌ها، پایان‌نامه‌ها، و نسخ خطی با ۵ درصد کمترین درصد را به خود اختصاص داده‌اند. تهیه کتاب‌ها و نشریات الکترونیکی با ۳۷ درصد فراوانی از طریق مبادله بیشترین درصد مبادله منابع اطلاعاتی الکترونیکی، و نقشه‌ها، گزارش‌ها و نسخ خطی با ۵ درصد کمترین درصد مبادله را در تهیه منابع اطلاعاتی دارند. در زمینه اشتراک منابع، نشریات با ۴۷ درصد و کتاب‌ها با ۳۷ درصد فراوانی بیشترین درصد را دارند و نقشه‌ها و نسخ خطی به صورت اشتراکی تهیه نمی‌شوند. تهیه کتاب الکترونیکی از طریق اهدا با ۷۴ درصد فراوانی بالاترین رتبه را دارد که هیچ کتابخانه‌ای گزارش‌های خود را از طریق اهدا تهیه نمی‌کند.

جدول ۲. روش‌های تهیه انواع منابع الکترونیکی

	خرید		تولید		تبدیل		رایگان		مبادله		اشتراک		هدا	
	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
کتاب	۷۹	۱۵	۹	۴۷	۱۵	۷۹	۱۱	۵۸	۷	۳۷	۷	۳۷	۱۴	۷۴
نشریات	۷۴	۱۴	۸	۴۲	۱۰	۵۳	۱۲	۶۳	۷	۳۷	۹	۴۷	۱۱	۱۱
عکسها	۱۱	۲	۲	۱۱	۳	۱۶	۲	۱۱	۲	۱۱	۱	۵	۳	۱۶
نقشه‌ها	۱۶	۳	۲	۱۱	۲	۱۱	۲	۱۱	۱	۵	۰	۰	۲	۱۱
گزارش	۱۶	۳	۲	۱۱	۱	۵	۱	۵	۱	۵	۱	۵	۰	۰
پایاننامه	۵	۱	۲	۱۱	۵	۲۶	۱	۵	۳	۱۶	۲	۱۱	۲	۱۱
صوت	۲۶	۵	۳	۱۶	۴	۲۱	۲	۱۱	۲	۱۱	۲	۱۱	۳	۱۶
ویدئو	۳۲	۶	۳	۱۶	۴	۲۱	۳	۱۶	۳	۱۶	۲	۱۱	۳	۱۶
نسخ خطی	۵	۱	۰	۰	۰	۰	۲	۱۱	۱	۵	۰	۰	۱	۵
سایر	۵	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۵

در مورد خصوصیات مورد نظر در انتخاب کارگزار برای تهیه منابع الکترونیکی، ۵۸ درصد کتابخانه‌ها سرعت عمل، ۴۷ درصد جامعیت در تهیه انواع منابع اطلاعاتی، ۳۷ درصد میزان تخفیف بیشتر و ۳۲ درصد کتابخانه‌ها تعداد پاسخ به درخواست‌ها، شهرت و داشتن نمایندگی در ایران را عامل تأثیرگذار دانسته‌اند.

کمیته انتخاب در کتابخانه‌های دیجیتالی

مسئول مجموعه‌سازی در ۵ درصد کتابخانه‌ها، مدیر کتابخانه در ۳۲ درصد، مدیر مؤسسه مادر در ۱۱ درصد، و کمیته انتخاب در ۳۷ درصد کتابخانه‌ها در مورد اینکه چه منابعی و چگونه پوشش شوند تصمیم می‌گیرند. ۱۵ درصد کتابخانه‌های دیجیتالی هم اصلاً برنامه پوشش منابع را ندارند. ترکیب کمیته انتخاب منابع برای پوشش - در کتابخانه‌هایی که چنین کمیته‌ای دارند - نیز متفاوت است. در ۱۰۰ درصد کتابخانه‌هایی که کمیته انتخاب منابع برای پوشش دارند، مدیر کتابخانه عضو این کمیته است و به ترتیب در ۸۶ درصد کتابخانه‌ها متخصص موضوعی و کتابدار، در ۵۷ درصد متخصص دیجیتال‌سازی، در ۴۳ درصد مدیر مؤسسه مادر، در ۲۶ درصد متخصص منابع الکترونیکی، و در ۱۴ درصد کتابخانه‌های دیجیتالی متخصص دیگری اعضای این کمیته‌ها هستند.

جدول ۳. ترکیب اعضای کمیته انتخاب

درصد	تعداد	
۱۰۰	۷	مدیر کتابخانه
۴۳	۳	مدیر مؤسسه مادر
۸۶	۶	متخصص موضوعی
۰	۰	متخصص آموزشی
۵۷	۴	متخصص دیجیتال‌سازی
۸۶	۶	کتابدار
۲۶	۲	متخصص منابع الکترونیکی
۰	۰	حقوقدان
۱۴	۱	سایر

قالب‌های ذخیره‌سازی منابع الکترونیکی

در زمینه انواع قالب‌های ذخیره متون (منابع متنی) در کتابخانه‌های دیجیتال ایران، ۸۴ درصد کتابخانه‌ها برای این کار از قالب پی.دی.اف.^۱ استفاده می‌کنند، ۳۷ درصد از قالب اچ.تی.ام.ال.^۲، ۱۶ درصد از قالب داک^۳، و ۱۱ درصد نیز از قالب تی.ایکس.تی.^۴ برای ذخیره‌سازی متون در کتابخانه‌های خود استفاده می‌کنند. قالب‌های ایکس.ام.ال.^۵، ام.اچ.تی.^۶، سی.اچ.ام.^۷ و سایر قالب‌های موجود در زمینه ذخیره متون دیجیتالی در کتابخانه‌های دیجیتالی ایران استفاده نمی‌شوند.

برای ذخیره تصاویر دیجیتالی، ۸۹ درصد کتابخانه‌ها از قالب جی.پی.جی.^۸ یا جی.پی.ای.بی.

1. PDF
2. HTML
3. Doc
4. txt
5. XML
6. mht
7. chm
8. jpg

جی. ۱، ۳۷ درصد از قالب تیف^۲، ۱۶ درصد از جی.آی.اف^۳، و ۱۶ درصد نیز از قالب پی.دی.اف. استفاده می‌کنند. قالب پی.ان.جی.^۴ و سایر قالب‌های ذخیره‌سازی تصاویر در کتابخانه‌های دیجیتالی به کار نمی‌روند.

۵۳ درصد کتابخانه‌ها برای ذخیره‌سازی فایل‌های صوتی خود از قالب ام.پی.۳^۵، ۲۶ درصد از قالب ویو^۶، و ۲۱ درصد نیز از قالب دبلیو.ام.ای^۷. بهره می‌گیرند. قالب‌های آر.ای.^۸ و ای.سی.^۹ و سایر قالب‌های موجود، در کتابخانه‌ها کاربرد ندارند.

قالب ام.پی.ای.جی.^{۱۰} با ۲۶ درصد بیشترین قالب مورد استفاده برای ذخیره فایل‌های ویدئویی در کتابخانه‌های دیجیتالی است و بعد از آن، قالب ای.وی.آی.^{۱۱} در ۱۶ درصد کتابخانه‌ها، قالب ام.اوی.^{۱۲} و قالب ۳جی.پی.^{۱۳} نیز در ۵ درصد کتابخانه‌ها به کار می‌روند.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های مربوط به سؤالات پژوهش در مورد انواع روش‌های سفارش و تهیه، می‌توان به این نتیجه رسید که هنوز بیشترین تمرکز در بین انواع منابع اطلاعاتی الکترونیکی، روی کتاب‌ها و نشریات الکترونیکی است که با یافته‌های نتایج باختر (۱۳۸۱) مشابهت دارد. در بین راه‌های سفارش انواع منابع، سفارش از طریق کارگزارها رتبه بالاتری را به خود اختصاص داده است. میزان ۴۷ درصد سفارش نشریات از طریق کارگزاری با یافته‌های پژوهش زائر حیدری (۱۳۸۰) که این میزان را ۴۱ درصد بیان کرده بود، تقریباً همخوانی بین این نوع سفارش در نشریات، بین کتابخانه‌های دیجیتالی و مرکزی دانشگاه‌های دولتی را نشان می‌دهد. بیشتر این کارگزاری‌ها در قالب شرکت‌های غیررسمی هستند که منابع مختلف به‌ویژه کتاب‌ها را از راه‌های مختلف و نه عموماً قانونی کسب می‌کنند و غالباً به صورت عمده در اختیار کتابخانه‌های دیجیتالی قرار می‌دهند. این موضوع دلالت بر این دارد که هنوز سازمان‌ها ساختارهای نظام‌مند و قانونی کافی برای تهیه و تولید منابع الکترونیکی ندارند و یا صرف هزینه برای تهیه منابع الکترونیکی به‌غیر از کارگزارها برای بیشتر سازمان‌های مادر کتابخانه‌های دیجیتالی توجیه‌پذیر نیست.

1. JPEG
2. tif
3. gif
4. Png
5. MP3
6. wave
7. Wma
8. RA
9. AC3
10. MPEG
11. avi
12. mov
13. 3gp

تهیه منابع الکترونیکی، به‌ویژه کتاب‌های الکترونیکی، به صورت قانونی و از راه ارتباط با ناشر اصلی و یا کتابفروشی‌های مجاز می‌تواند هزینه نسبتاً سنگینی را به کتابخانه‌ها تحمیل کند. کارگزاری‌ها با فروش عمده کتاب‌ها و سایر منابع الکترونیکی با هزینه‌های بسیار پایین‌تر از ناشران و کتابفروشی‌ها و یا مراکز پخش همان‌طور پرطرفدارترین گروه برای سفارش منابع الکترونیکی هستند. نکته قابل تأمل در این زمینه، جنبه‌های قانونی و رعایت حق مؤلف است که نیاز به بررسی بیشتر دارد. تنها در مورد نشریات است که سفارش به ناشر، درصدی اندک

بیشتر از سفارش به کارگزار را به خود اختصاص داده است؛ دلیل آن نیز بهره‌گیری برخی کتابخانه‌های دیجیتالی از کنسرسیون‌هاست. نتیجه‌ای که از یافته‌های مربوط به سؤال اول پژوهش به دست آمده، حاکی از سفارش انبوه منابع الکترونیکی در بیشتر کتابخانه‌ها از طریق کارگزاری‌هاست که نشان‌دهنده توجه به حجم است تا موضوع و نیاز، و این مسأله از نقاط ضعف در ایجاد و توسعه کتابخانه‌های دیجیتالی در ایران است.

نگاهی به درصد استفاده کتابخانه‌ها از راه‌های مختلف برای تهیه انواع منابع الکترونیکی حکایت از آن دارد که منابع غیرکتابی و چندرسانه‌ای هنوز در کتابخانه‌های دیجیتالی ایران مورد توجه نیستند؛ در صورتی که بهره‌گیری از آنها از مزیت‌های مهم کتابخانه‌های دیجیتالی است و طبیعتاً رضایت کاربران را در پی دارد. بررسی یافته‌های مربوط به پرسش دوم نشان‌دهنده این مهم است که خرید منابع الکترونیکی هنوز مهم‌ترین راه برای تهیه منابع است. بیش از ۷۰ درصد کتابخانه‌ها از گزینه خرید برای تأمین بخشی از کتاب‌ها و نشریات الکترونیکی خود استفاده می‌کنند. شاید دلیل توجه کمتر به منابع چندرسانه‌ای در کتابخانه‌های دیجیتالی کمبود فروشندگان مجاز و معتبر برای این دسته از منابع باشد. منابع اهدایی نیز درصد قابل قبولی از سهم تهیه منابع را به خود اختصاص داده‌اند. روش‌های تولید منابع الکترونیکی و تبدیل منابع آنالوگ به دیجیتال از جمله راه‌های منحصربه‌فرد برای تهیه منابع الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتالی هستند که کم و بیش کتابخانه‌ها برای تأمین بخشی از نیازهای خود از آنها کمک گرفته‌اند.

چهار روش تهیه رایگان منابع الکترونیکی از طریق شبکه‌های اینترنتی، مبادله منابع الکترونیکی، اشتراک در تهیه منابع، و تهیه از طریق اهدا با توجه به هزینه اندکی که بر کتابخانه‌ها تحمیل می‌کند و با توجه به حجم بالای انتشارات الکترونیکی و محدودیت بودجه که بیشتر کتابخانه‌های دیجیتالی با آن مواجهند، می‌توانند روش‌های مناسب و مقرون به‌صرفه‌ای باشند که مناسب است بیشتر کتابخانه‌های دیجیتالی برای تأمین منابع خود از آنها بهره‌گیرند. در مقایسه نتایج حاصل از این پژوهش با پژوهش ماهرالنقش (۱۳۸۳) دریافت می‌شود که جای خرید و پویش منابع به‌عنوان پرکاربردترین روش‌های تهیه منابع، تغییر یافته است و پویش که در پژوهش ماهرالنقش بالاترین درصد استفاده را داشت، در این پژوهش پس از خرید قرار گرفته است. براون (۲۰۰۱) نیز بر این نکته که پویش منابع و دیجیتال‌سازی از روش‌های مهم تهیه منابع الکترونیکی است تأکید کرده است. اما اشتراک منابع که با توجه به نتایج پژوهش‌های فهیم‌نیا (۱۳۸۶)، دیفلیس و کنستانس (۲۰۰۶)، ماریوت (۲۰۰۸)، لیو (۲۰۰۹)، و گلینی مقدم (۲۰۰۹) از جمله روش‌های کاربردی و به‌صرفه حساب می‌شوند، در کتابخانه‌های دیجیتالی ایران از جایگاه مناسبی برخوردار نیستند.

از آنجا که بسیاری از کتابخانه‌های دیجیتالی ایران دارای معادل سنتی نیز هستند، بیشتر کتابخانه‌های دیجیتال (۸۵ درصد) یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای توسعه مجموعه دیجیتالی خود را پویش منابع آنالوگ می‌دانند. اینکه همه منابع سنتی پویش شوند یا بخشی از آنها یا موضوعاتی خاص پویش شوند، تصمیمی است که نیاز به بررسی و نیازسنجی دارد و نظر یک نفر برای تصمیم‌گیری در این زمینه کافی نیست. نتایج به دست‌آمده حاکی از آن است که در بیش از نیمی از کتابخانه‌هایی که کار پویش منابع را انجام می‌دهند، تنها یک نفر مسئول تصمیم‌گیری در این زمینه است که چه منابعی برای پویش مناسب هستند. بهتر است این کتابخانه‌ها همانند دیگر هم‌تایان خود نسبت به ایجاد کمیته‌ای در این زمینه اقدام کنند یا در صورتی که برای تأمین منابع خود کمیته‌ای دارند، تصمیم‌گیری در این زمینه را به این کمیته واگذار کنند. در مورد کتابخانه‌هایی که کمیته انتخاب دارند، در ترکیب بیشتر از ۸۵ درصد کتابخانه‌ها، مدیر کتابخانه، متخصص موضوعی و کتابدار به چشم می‌خورند که ترکیب مناسبی است و می‌تواند هسته خوبی را تشکیل دهد. البته نکته‌ای که باید بدان توجه داشت این است که در هنگام تصمیم به پویش منابع برای دیجیتال‌سازی باید به مسائل حق مؤلف آن نیز توجه و برای آن راه‌حلی پیدا کرد.

یکی از ویژگی‌های منابع الکترونیکی در هر گونه‌ای که باشند چه متن و تصویر و چه صوت و ویدئو، ذخیره شدن در قالب‌های متفاوت است که هر کدام ویژگی‌های خود را دارند و زیرساخت‌های خود را می‌طلبند و به‌طور طبیعی نیز کاربران خود را دارند. پشتیبانی از انواع قالب‌های ذخیره منابع الکترونیکی و توان اینکه بتوانند آن را در اختیار کاربران قرار دهند از جمله نقاط قوت و ویژگی‌های مثبت کتابخانه دیجیتالی است. نتایج حاصل از پژوهش حاضر بیانگر آن است که در مورد متون، قالب پی.دی.اف؛ در زمینه تصاویر، قالب جی.پی.جی؛ در مورد فایل‌های صوتی، قالب ویو؛ و برای فایل‌های ویدئویی، قالب ام.پی.ای.جی. پرکاربردترین قالب‌ها برای ذخیره‌سازی هستند، که به‌طور کلی، این قالب‌ها در بین عموم نیز از طرفداری بیشتری برخوردار هستند. به‌هر حال، امکان بهره‌گیری از قالب‌های مختلف و ارائه زیرساخت‌های لازم برای استفاده از این قالب‌ها و یا تبدیل آنها به قالب‌های کاربرپسندتر می‌تواند مزیتی مهم برای کتابخانه‌های دیجیتالی محسوب شود. تلاش سازمان‌ها برای ایجاد کتابخانه‌های دیجیتالی با اهداف گوناگون در چند سال گذشته بسیار چشمگیر شده است. شاید مهم‌ترین عامل برای ایجاد کتابخانه دیجیتالی، داشتن مجموعه‌ای از منابع الکترونیکی است. این نیاز کار فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتالی را ضروری می‌کند. فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتالی ایران از جمله امور فعال و مداوم است و کتابخانه‌ها برای شکل‌گیری و ادامه حیات خود به سفارش انواع منابع الکترونیکی

و تهیه آنها مشغول هستند. تنوع در گونه‌های منابع الکترونیکی در کنار تنوع در قالب‌های ذخیره این منابع از یک سو و انواع مختلف راه‌ها برای سفارش و تهیه و دستیابی به این منابع از سوی دیگر، فراهم‌آوری در کتابخانه‌های دیجیتالی را پیچیده و در عین حال، علمی و فنی کرده است. کتابدار فراهم‌آور در کتابخانه‌های دیجیتالی علاوه بر دانش کتابداری، باید با انواع بازارهای تهیه و راه‌های دستیابی به منابع الکترونیکی آشنا باشند و همچنین، دانش خوبی در زمینه علوم کامپیوتری برای شناخت انواع گونه‌ها و قالب‌های منابع الکترونیکی فراگرفته باشند. آنچه از یافته‌های این پژوهش برمی‌آید این است که به‌طور کلی، سفارش منابع الکترونیکی از طریق کارگزارها نسبتاً بیش از سایر گزینه‌ها مورد اقبال است. شاید نبود فروشندگان تخصصی منابع الکترونیکی، نبود نماینده ناشران خارجی، هزینه‌های بالا و یا مشکلات فراوان در پرداخت هزینه‌ها و یا دریافت منابع علت این موضوع باشد. در زمینه تهیه نیز خرید منابع نسبت به سایر روش‌ها از استقبال بیشتری برخوردار است، در صورتی که بهره‌گیری از راه‌های دیگر می‌تواند در کاهش هزینه‌ها و حتی وقت بسیار مناسب‌تر باشد. با اندکی تأمل در پیشینه پژوهش به این نکته می‌رسیم که اشتراک در منابع یا خریدهای ائتلافی در بین کتابخانه‌های دیجیتالی هم‌موضوع در سایر کشورها از اهمیت بالایی برخوردار است. البته در ایران توجه اندکی به این موضوع شده است، ولی بهره‌جستن از این روش علاوه بر کاستن و سرشکن کردن هزینه‌ها، حجم دسترسی به منابع را نیز افزایش می‌دهد. کمبود فرهنگ همکاری بین سازمان‌های مختلف و یا عدم اختیار و اجازه کتابخانه‌های دیجیتالی از سوی سازمان‌های مادر، شاید از دلایل این کم‌توجهی باشد.

مآخذ

- افشارزنجانی، ابراهیم (۱۳۸۵). مدیریت مجموعه. در *دائرة المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*. (ج ۲، ص ۱۷۰۳-۱۷۰۸). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- باختر، درانه (۱۳۸۱). *زمینه‌یابی ایجاد کتابخانه دیجیتالی در کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه‌های دولتی تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران.
- زائر حیدری، عصمت (۱۳۸۰). *بررسی وضعیت مجموعه‌سازی نشریات الکترونیکی در کتابخانه‌های مرکزی دانشگاهی دولتی تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- فهم‌نیا، فاطمه (۱۳۸۶). *بررسی کنسرسیوم‌های خرید اطلاعات علمی توسط دانشگاه‌های ایران و جهان و ارائه مدل مناسب برای آن*. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران، تهران.
- ماهر النقش، بابک (۱۳۸۳). *بررسی روش‌های توسعه منابع اطلاعاتی الکترونیکی در کتابخانه‌های دیجیتالی شهر تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران.

- Brown, M. S. (2001). *New techniques and algorithms for acquiring, restoring and displaying digital collections*. Unpublished doctoral dissertation, University of Kentucky, Lexington.
- Evans, E. G., & Zarnosky, M. (2000). *Developing library and information center collections*. Santa Barbara: Library limited.
- Defelice, B., & Constance, R. (2006). Digital library of earth systems education: Collection assessment. *Against the Grain*, 18 (5), 30-38.
- Galyani Moghaddam, G. (2009). Library consortia in developing countries: an overview. *Program: Electronic Library and Information Systems*, 43 (1), 94-104.
- Jensen, K. (2009). Engaging faculty through collection development utilizing online survey tools. *Collection Building*, 28 (3), 117-121.
- Kim, H. (2005). *Developing semantic digital libraries using data mining techniques*. Unpublished doctoral dissertation, University of Florida, Gainesville.
- Liu, G. (2009). ERM system implementation in a consortium environment. *Library Management*, 30 (1/2), 35-43.
- Marriott, R. (2008). Let's stick together: collaborative purchasing of electronic journals in National health services. *Health Information & Libraries*, 25 (3), 218-224.
- Wolf, M. G. (1983). *Impact of technology on the academic research library collection and collection development policy: Perceptions of the directors and collection development librarians of association of research libraries' member institutions and network officials*. Unpublished doctoral dissertation, University of Pittsburgh, Pittsburgh.
- Wulfekoetter, G. (1961). *Acquisition work: Processes involved in building library collection*. Seattle: University of Washington Press.

پیوست: اسامی کتابخانه‌های دیجیتالی مورد بررسی

۱. کتابخانه دیجیتالی دید
۲. کتابخانه دیجیتالی دانشگاه تربیت مدرس
۳. کتابخانه دیجیتالی دانشگاه علم و صنعت
۴. کتابخانه دیجیتالی دانشگاه امیرکبیر
۵. کتابخانه دیجیتالی دانشگاه شیراز
۶. کتابخانه دیجیتالی دانشگاه صنعتی اصفهان

۷. کتابخانه دیجیتالی دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران
۸. کتابخانه دیجیتالی بنیاد حفظ آثار و ارزش های امام خمینی (ره)
۹. کتابخانه دیجیتالی نهاد کتابخانه های عمومی کشور
۱۰. کتابخانه دیجیتالی مرکز منطقه ای علوم و فناوری شیراز
۱۱. کتابخانه دیجیتالی تبیان
۱۲. کتابخانه دیجیتالی مرکز مدارک اسلامی
۱۳. کتابخانه دیجیتالی شهرک علمی تحقیقات اصفهان
۱۴. کتابخانه دیجیتالی سازمان پژوهش های علمی صنعتی
۱۵. کتابخانه دیجیتالی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات
۱۶. کتابخانه دیجیتالی مرکز تحقیقات مخابرات
۱۷. کتابخانه دیجیتالی آستان قدس رضوی
۱۸. کتابخانه دیجیتالی سازمان میراث فرهنگی
۱۹. کتابخانه دیجیتالی کتابخانه ملی

استناد به این مقاله:

حریری، نجلا؛ رادفر، حمیدرضا (۱۳۹۳). فراهم آوری منابع الکترونیکی در کتابخانه های دیجیتالی ایران. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۵ (۳)، ۴۵-۵۸.